

UDK -902
94

ISSN:2490-3930
GODINA I/BROJ 1

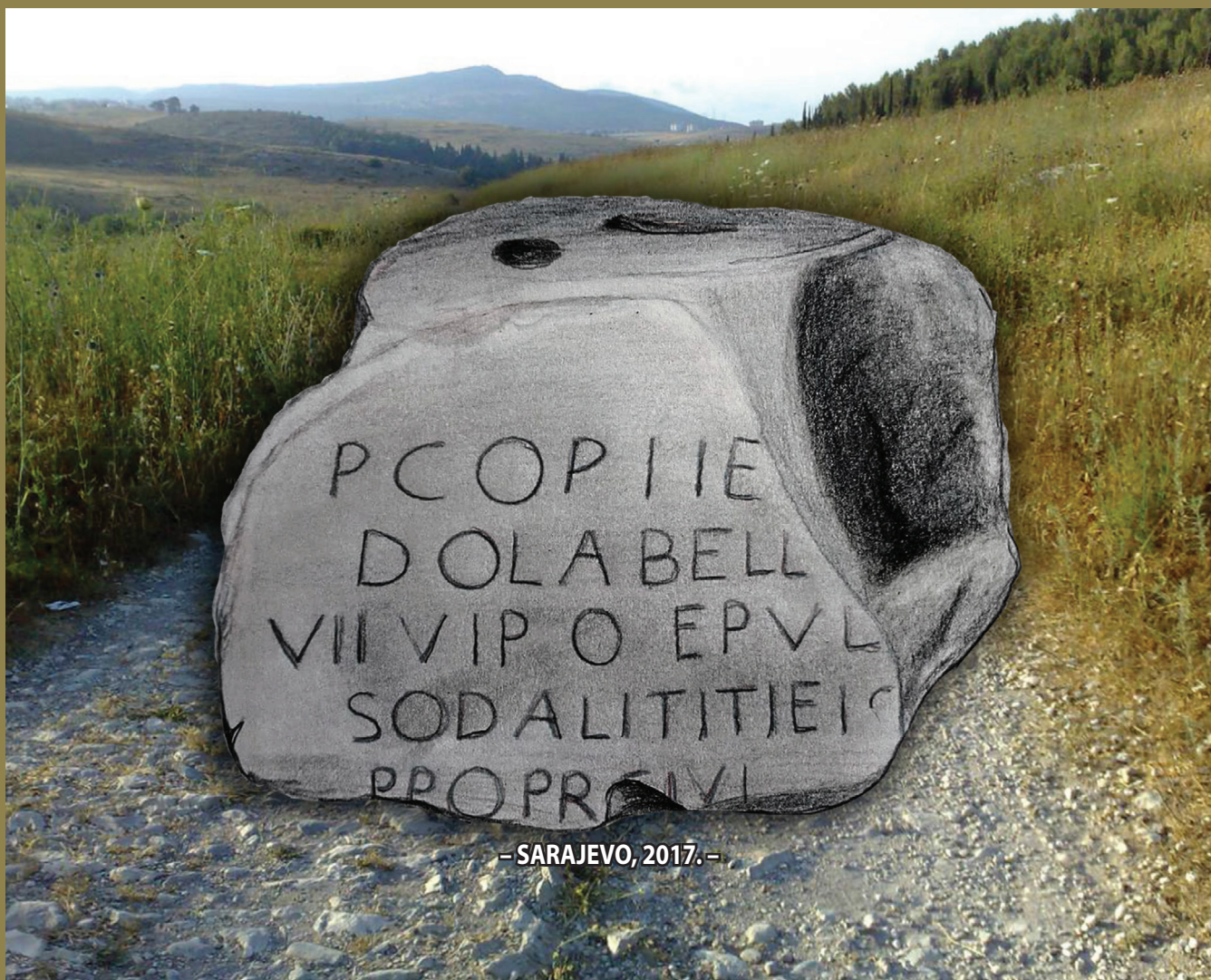
UDRUŽENJE ZA PROUČAVANJE I PROMOVIRANJE ILIRSKOG NASLIJEĐA I DREVNIH I KLASIČNIH CIVILIZACIJA
BATHINVS

GODIŠNJAK UDRUŽENJA
BATHINVS

ACTA ILLYRICA

ACTA ILLYRICA • GODIŠNJAK UDRUŽENJA BATHINVS • GODINA I/BROJ 1

- SARAJEVO, 2017. -

Izdavač / Publisher:

Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i
klasičnih civilizacija BATHINVS

Topal Osman Paše 20, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
www.bathinus.org, <http://udruzenjebathinvs.simplesite.com>

Za izdavača / For the Publisher:

Edin Veletovac

Glavni i odgovorni urednik / Editor-in-chief:

Salmedin Mesihović

Redakcija / Editorial Board:

Branka Migotti, Bego Omerčević, Drago Župarić, Amra Šaćić, Edin Veletovac

Sekretar Redakcije / Secretary of the board:

Ivana Božić

Recenzentski odbor / Advisory board:

Enver Imamović, Branka Migotti, Salmedin Mesihović, Adnan Busuladžić,
Alka Domić Kunić, Adnan Kaljanac, Amra Šaćić, Edin Veletovac

Prijevod na engleski / English translation:

Samra Čebirić

Lektor / Proofreader:

Aida Hasović

DTP:

Amra Mekić

UDK:

Elvira Poljak

Vizualni identitet naslovnice / Cover page design:

Romana Witschi

Štampa / Print:

FERAL PRESS

Tiraž / Print Run:

200

Časopis je štampan uz pomoć / Printing of the journal supported by:

Firma "BABILON" d.o.o. Tuzla

*Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog
naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija*
BATHINVS

Acta Illyrica

Godišnjak Udruženja BATHINVS
GODINA I/ BROJ 1

SARAJEVO, 2017.

SADRŽAJ

Predgovor	6
Salmedin Mesihović - <i>Familija Publija Kornelija Dolabele</i>	10
Ivana Božić - <i>Lik i djelo Publija Kornelija Dolabele referirajući se na Annales Kornelija Tacita</i>	23
Dženan Brigić - <i>Utjecaj podizanja trajnih naselja i uzgoja žitarica na razvoj putnih komunikacija</i>	32
Jesenko Hadžihasanović / Edo Mešić - <i>Rekognosciranje antičkih lokaliteta na području Kiseljaka</i>	43
Mersiha Imamović / Bego Omerčević - <i>Urbanizacija bosanskohercegovačkih prostora u vrijeme rimske uprave</i>	56
Amra Šaćić - <i>The process of Romanisation in the inland of the Roman province of Dalmatia in the 1st century</i>	78
Maja Pandža - <i>Cirkuliranje novca u prvom stoljeću u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije (na uzorku publiciranih primjeraka)</i>	90
Sanda Hasagić - <i>Orijentalni kultovi na tlu provincije Dalmacije u I stoljeću</i>	102
Samir Aličić - <i>SC Pegasianum</i>	113
Dževad Drino / Benamina Londrc - <i>Činovnička karijera klasičnih rimskih pravnika u provinciji Dalmaciji</i>	125
Dijana Beljan - <i>Illyrski antroponimi na latinskim natpisima Dalmacije</i>	131
Edin Veletovac - <i>Oktavijanovo osvajanje Zapadnog Ilirika u djelima kasnoantičkih autora</i>	148
Branka Migotti - <i>Je li rimska Certisija bila caput viarum?</i>	168
Drago Župarić - <i>Prve kršćanske zajednice: Jeruzalem, Antiohija, Rim</i>	181
Džejlan Ganić - <i>Okrugli sto Godine razvoja i integracije – 2000 godina od namjesništva Publija Kornelija Dolabele</i>	194
Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS (predstavljanje izdavača)	202
Autori objavljenih radova	207

Sanda Hasagić, MA

Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa
i drevnih i klasičnih civilizacija *BATHINVS*

Pregledni rad / Review article
UDK: 25(497.6)“00”

Orijentalni kultovi na tlu provincije Dalmacije u I stoljeću

Apstrakt: Završetak rimskog osvajanja prostora koji su naseljavali ilirski narodi ušao je u posljednju fazu pacifikacije okončanjem Velikog ilirskog ustanka (6-9. godine nove ere). Nakon konačne uspostave vlasti, Rimljani su zatekli u provinciji Dalmaciji heterogeno stanje u pogledu duhovne i materijalne kulture naroda koji su naseljavali ovaj prostor. Do širenja orijentalnih kultova došlo je prije svega zahvaljujući carskoj propagandi, vojsci, trgovcima sa Istoka, pomorcima, naseljenicima iz istočnih provincija, oslobođenima i robovima. U I stoljeću nove ere na tlu provincije Dalmacije datiraju spomenici koji svjedoče o prisustvu kulta frigijske božice Kibe i egipatske božice Izide. Ovi kultovi su stoljećima prije stigli u Rim, odakle su se dalje širili po provincijama Carstva.

Ključne riječi: orijentalni kultovi, Velika Majka, Izida, Dalmacija, I stoljeće.

Orijentalni kultovi¹ su uživali široku rasprostranjenost u Rimskom carstvu, a do njihovog prihvatanja, na teritoriji Rima, a potom i u provincijama došlo je prvobitno iz političkih, a zatim iz religijskih i kulturoloških razloga. Sa orijentalnim kultovima Rim se susreće još u III stoljeću stare ere, a sam proces prihvatanja i uspostave traje sve do III ili IV stoljeća nove ere.² Carska propaganda je odigrala veliku ulogu u uspostavljanju kultova, pa samim tim i ne čudi činjenica da su oni orijentalni kultovi čiji su promotori bili rimski carevi postajali široko rasprostranjeni cijelim Carstvom. Iako je sam car imao veliku političku ulogu u procesu uspostavljanja kultova, ne treba zanemariti činjenicu da je do njihovog masovnijeg širenja došlo zahvaljujući vojnicima, trgovcima, robovima, oslobođenima i doseljenicima. Na prostoru provincije Dalmacije prihvatanje i širenje orijentalnih kultova išlo je znatno brže na njenom obalnom dijelu, nego u samoj

¹ Orijentalnim kultovima nazivaju se oni koji potiču iz Egipta, Male Azije i Bliskog istoka. Njihov naziv je definiran 1912. godine od strane Cumonta. Moderna historiografija sve više odbacuje ovaj termin *orijentalni*, a kulture smatra rimskim koji su uslijed prilagođavanja grčko-orijentalnim religijama preuzeli mitski sadržaj. Prema Versluysu ne radi se o romaniziranju orijentalnih kultova, nego o orijentaliziranju rimskih kultova. Versluys, 2013. Više u: Nikoloska, Vilgorac-Brčić, 2014, 114; Bonnet, Rupke i Scarpi, 2006; Bonnet, Ribichini i Steuernagel, 2008; Bonnet, Pirenne-Deforge i Praet, 2009.

² Uslijed direktnih kontakata sa Egiptom, te učešćem u spoljno-političkoj situaciji država Ptolomeja, Seleukida i Antigonida, Rim se upoznaje sa orijentalnim vjerovanjem i mističnim obredima koji su zbog svoje egzotičnosti, mističnosti i praktičnosti počeli privlačiti pažnju. Imamović, 1977, 254.

unutrašnjosti.³ Na obalnom dijelu provincije pronađen je veliki broj spomenika koji svjedoče o prisustvu orijentalnih kultova. Ovi spomenici se većinom datiraju u kasnija stoljeća, kada su kultovi doživjeli svoju ekspanziju (II i III stoljeće) i u doba njihovog opadanja (IV stoljeće) kada su zabranjeni od strane cara Teodosija (*Flavius Theodosius Magnus*, 379-395) koji je primat dao kršćanstvu i zabranio sve paganske religije 380. godine. Orijentalni kultovi čije se prisustvo može pratiti na tlu provincije Dalmacije u I stoljeću nove ere su kult frigijske božice Kibele, odnosno kult Velike Majke (*Magna Mater*), kako se ona zvala u Rimu, kult egipatske božice Izide te kult sirijske božice.⁴ Ostali orijentalni kultovi u provincijama su svoju popularnost stekli u kasnijim stoljećima.⁵

U samom Rimu Velika Majka je službeno prihvaćena još 204. godine stare ere i prvo je orijentalno božanstvo koje je dobilo hram na Palatinu.⁶ U Rimu je kult bio promoviran carskom propagandom što je jasno vidljivo na primjeru cara Klaudija (*Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus*, 41-54) u čije vrijeme ovaj kult doživljava najveći procvat.⁷ Car Klaudije je kult Velike Majke učinio službenim i utemeljio je kolegij dendrofora.⁸ Zahvaljujući sačuvanim

³ Prisustvo orijentalnih kultova moguće je pratiti i u unutrašnjosti provincije ali se datacija pomjera u kasnija stoljeća. Prema Medinijevom mišljenju razlog tome se traži u činjenici da je domaće stanovništvo u ovom dijelu provincije duže ostajalo vjerno autohtonim božanstvima. Pogledati više u: Medini, 1984.

⁴ Što se tiče kulta Serapisa, partnera božice Izide postoji vjerovanje da su se formirale vjerske zajednice u vrijeme cara Tita Flavija Vespazijana (*Titus Flavius Vespasianus Caesar* 69-79). Međutim, to su samo indicije, te s tim u vezi u ovom radu istome neće biti posvećena posebna pažnja.

⁵ Od ostalih orijentalnih bogova potrebno je spomenuti Atisa koji se veže uz Kibelu, zatim Serapisa koji se veže uz Izidu. Prve potvrde kulta Atisa i Serapisa je prema pretpostavkama moguće datirati u I stoljeće nove ere, ali o njima u ovom radu neće biti više govora. Kult perzijskog božanstva Mitre, koji je bio najrasprostranjeniji kult u provinciji tokom III stoljeća svoju popularnost doživljava već u II stoljeću. Od orijentalnih kultova u provinciji Dalmaciji bili su još zastupljeni kult Sabazija, Jupitera Dolihenskog i pronađene su potvrde o Jevrejskom kultu, te Sirijske božice i Dunavski konjanici.

⁶ Uspostava Kibelinog kulta u Rimu ima političku pozadinu o čemu najbolje svjedoči vrijeme prihvatanja kulta, a to je period kada se Rim susreće sa velikim ratovima kao što je Drugi punski rat i Prvi makedonski rat. Sibilinske knjige su predvidjele pozitivan ishod rata za rat ukoliko se uspostavi vjerovanje u novo božanstvo, istočnjačkog porijekla. Nikoloska, 2007, 43; Ciglencečki, 1999, 24. Za tačan datum uspostave kulta uzima se 6. april 204. godine. Vilogorac-Brčić, 2012a, 373; Šašel-Kos, 1994, 784. O uspostavi Kibelinog kulta u Rimu pisali su slijedeći antički pisci: *Var. De l. Lat.*, VI,15, P. 3; *Diodor. Bibl.*, XXXIII, 34, P.9; *Cic. De har. resp.*, 26 i 27; *Cic. Pro Cael.*, 34; *Liv XXIX*, 10-11; 14; *Strab. XII*, 5, 3; *Propertius IV*, 11; *Ovid. Fast.*, IV, 249-348; *Val. Max. I*, 11, 8; *Plin. NH VII*, 120; *Sil. Ital. Pun. XVII*, 1-4; *Stat. Silv.*, I, 245-246; *Tac. Ann. IV*, 64; *Suet. Tib.*, 2; *App. Hann.*, 232.1-237.2, *Herodian I*, 11,3-5; *Min. Felix Oct.*, VII, 1; *Arnobius Adv.nat.*, VII, 49, 1; *Amm. Marc. XXII*, 9 i *Iul. Apos. Or.*, V, 159 B-160 D.

Kratak pregled ovih izvora grupirajući ih prema tome koliko koji daje izvore o uspostavi kulta dala je Vilogorac-Brčić, 2012a, 374; Nikoloska-Vilogorac-Brčić, 2014, 103. Detaljnije o ovim izvorima i vijestima koji oni donose za uspostavu kulta *Velike Majke* u Rimu, potražiti u Vilogorac-Brčić, 2009.

⁷ Kult Velike Majke je imao velikog utjecaja i u II stoljeću kada je car Antonin Pio (*Titus Aurelius Fulvius Boionius Arrius Antoninus Pius*, 138-161) naredio da se izvrši reorganizacija kulta. Nakon toga popularnost kulta polako počinje opadati.

⁸ Dendofori (drvenoše) su poštovali kult boga-stabla, prvo Silvana, a kasnije i Atisa sa kojim su ga vremenom potpuno zamijenili. Igrali su vrlo važnu ulogu u kibelinoj Martovskoj svetkovini na dan *Arbor intrar*: sjekli bi stablo bora u gaju te ondje žrtvovali ovna. Stablo bi zamotali u lanene trake, ukrašavali ga ljubicama, a na sredinu bi privezali lutku koja bi predstavljala mladića Atisa. Nosili bi ga u procesiji i izlagali

spomenicima moguće je doći do zaključka da je kult Velike Majke u provinciji Dalmaciji prvi put potvrđen tokom I stoljeća.⁹ Prema Mediniju, razvoj kulta u Dalmaciji je imao tri razdoblja.¹⁰ Prvo razdoblje obuhvata period od I stoljeća pa sve do druge polovine II stoljeća, kada se kult širi od Salone do Senije i Arbe. U ovom periodu poštivaoci kulta su potjecali uglavnom iz nižih slojeva društva, kao robovi i oslobođenici. U drugom razdoblju kult se širi od Salone prema unutrašnjosti provincije. Postepeno opadanje kulta i njegov potpuni nestanak karakteristično je za treći period koji obuhvata vremensko razdoblje III i IV stoljeća nove ere. Potvrde ovog kulta su pronađene u Saloni, Seniji, Arbi, Enoni, Jaderu i Burnumu.¹¹

U provinciji Dalmaciji, Salona je bila sjedište kulta rimske, kako su je nazivali Velike Majke bogova (*Mater Deorum Magna*).¹² Na spomenicima se uvijek spominje kao *Magna Mater*, što je rimski naziv za ovu božicu, a ne izvorno, Kibela, što je njen frigijski naziv.¹³ Zahvaljujući natpisima i ostacima građevina moguće je pretpostaviti, ali ne i sa sigurnošću tvrditi da su na prostoru od Arbe i Senije do Solina postojala svetišta posvećena Velikoj Majci. O tome svjedoči i natpis koji se datira u I stoljeće. Na natpisnoj ploči koja je sačinjena od vapnenca piše:

IVNIA RHODINE
CVM CONIVGE ET FIL (io/ia)
D(eae) M (atri) M(agnae) AEDEM
REFECIT
ET AMPLIATIV (otum) S(usceptum)
S(olvit) L(ibens) M(erito)

u svetištu, gdje bi ga spalili slijedeće godine. Oni su u službi kulta Velike Majke od cara Klaudija i to su postali na njegov rođendan, 1. augusta. (Vilgorac-Brčić, 2012c, 135-136.)

⁹ Više o širenju kulta potražiti u: Nikoloska-Vilgorac-Brčić, 2014, 104.

¹⁰ Medini, 1981, 383-395.

¹¹ Najveći broj potvrda ovog kulta se datira u II stoljeće. Više u: CCCA VI, 41-52; Katalog sa više od 120 potvrda potražiti u: Nikoloska, 2007; Nikoloska, 2010; Vilgorac-Brčić, 2012b.

¹² Vilgorac-Brčić, 2014, 119.

¹³ Na jednom natpisu iz Salone (CIL III 14663, 2) Velika Majka se spominje kao *dea barbarica*. Ovaj fragment ploče od bijelog vapnenca se danas čuva u Arheološkom muzeju u Splitu. O njemu je pisala Nikoloska koja pretpostavlja da se epitet odnosi na Kibelu i datira ga u I stoljeće nove ere, ali ne isključuje mogućnost da je mogao nastati još u republikansko doba. Nikoloska također napominje da se *dea barbarica* može odnositi na galsko božanstvo plodnosti. Više u Nikoloska, 2007, 92. O istome je pisala i Šašel-Kos, koja prenosi mišljenje Hirschfelda da se epitet *dea barbarica* vjerovatno odnosi na Veliku Majku jer se u rimskom svijetu riječ *barbaricus* koristila za označavanje onoga što potiče iz Frigije, ali i daje svoje mišljenje da je teško donijeti konačan zaključak o tome na koje se božanstvo tačno odnosi ovaj epitet. (Šašel-Kos, 1994, 784.)

Prema mišljenju Nikoloske ukoliko se podatak uzme kao relevantan onda je jasno da je ovaj spomenik najranije svjedočanstvo o prisustvu kulta u Saloni, a samim tim i u provinciji. Kao dedikanti na ovom spomeniku se javljaju grčka imena *Phileros* i *(H)imeros*, ali je njih teško uzeti kao relevantan faktor pri utvrđivanju kome je spomenik posvećen jer su ovo imena koja su često nosili robovi. Više u: Nikoloska, 2007, 92.

Prevod teksta bi glasio:

Julia Rodine
s mužem je i sinom/kćeri
Velikoj Majci Bogova hram
obnovila
i proširila. Ispunila je položeni zavjet
rado i zasluženno.¹⁴

Natpis svjedoči da je u I stoljeću postojao hram koji je sljedbenica kulta obnovila. Ovaj hram je u II ili III stoljeću obnovljen nakon požara od strane grada Salone. Prema Medinijevom mišljenju Junije Rodine je italska zemljoposjednica ili oslobođenica koja je iz Italije ili sa Istoka došla u Salonu.¹⁵ Selem i Vilogorac-Brčić skloniji su mišljenju da je bila oslobođenica istočnjačkog porijekla.¹⁶

Glavni hram u Saloni nije nikad pronađen. Iako je evidentan nedostatak dokaza, moguće je govoriti o postojanju metroona u Saloni, koja je bila polazna tačka za dalje širenje ovog kulta provincijom i čiji je zaštitnik bila upravo ova božica. Do sada je u Saloni pronađeno sedam mramornih kipova koji se datiraju u period između kraja I i III stoljeća. Prema načinu obrade ovih spomenika jasna je činjenica da je Salona imala svoju radionicu u kojoj su pravljani kipovi. Najčešći nazivi za svetišta Velike Majke u provinciji Dalmaciji su bili *aedes*, *templum* i *fanum*. Bez obzira na karakter svetišta moguće je zaključiti da se *aedes* odnosio na svetišta koja se vremenski datiraju u I stoljeće nove ere.¹⁷

Sa sigurnošću se može reći da je kult imao službeni status u Seniji, što je potvrđeno pronalaskom Metroona. Najvrijedniji dokaz postojanja kulta u Seniji su tri fragmenta od bijelog mramora koja kada se sastave čine skulpturu sjedeće Kibe.¹⁸ Prema Mediniju oni se datiraju u kraj I ili početak II stoljeća, dok Cambi smatra da je ispravno smjestiti ih u III stoljeće.¹⁹ U Seniji je pronađen natpis *Augusta*²⁰. Iako nema konkretnih dokaza, Nikoloska ne isklju-

¹⁴ Prevod preuzet iz: ROMIS, 2012, 89.

¹⁵ Medini, 1981, 296.

¹⁶ Ovu tvrdnju potkrepljuju time da nije imala italski preimen oca, nego samo istočnjački kognomen. ROMIS, 2012, 90.

¹⁷ Medini, 1981, 185-186. Šašel-Kos navodi da se termin *aedes* spominje 5 ili 6 puta, termin *templum* i *fanum* po dva puta na prostoru čitave provincije. (Šašel-Kos, 1994, 785.) Vilogorac-Brčić navodi da se termin *aedes* pominje 6 puta, *templum* 3, *fanum* 2, *cella*, *ara* i *aedicula* po jedan put (Vilogorac-Brčić, 2014, 120). U ovom radu zbog vremenske i prostorne odrednice neće biti više govora o svetištima koja su sama za sebe dovoljno kompleksna i obimna tema da zaslužuju biti izdvojeni u poseban rad.

¹⁸ Najveći od ulomaka predstavlja donji dio božice koja sjedi na stolici visokoj 72 cm, s naslonom postavljenim na osnovici debeloj 7.5 cm. Nasloni za lakte su zaobljeni. Dva lava priubljena uz noge božanstva podupiru prednji dio prijestolja. Detaljniji opis potražiti u: Medini, 1993, 3-4.

¹⁹ Nikoloska, 2010, 20; Medini, 1993, 3-4; Cambi, 1993, 41.

²⁰ Ovaj epitet je od izuzetne važnosti jer upućuje na carsku propagandu, a posredno i na vezu sa carskim kultom. Također, epitet svjedoči o tome da je kult bio služben i javan.

čuje mogućnost da je kult imao službeni status u Enoni, Arbi, Jaderu i Braču. Nesumnjivo je da je u Arbi kult postojao još u I stoljeću, a da su njegovi nosioci bili italici doseljenici i orijentalci koji su naseljavali ovaj prostor.

Pored kulta Velike Majke u I stoljeću nove ere moguće je pratiti i prisustvo Izidina kulta na prostoru provincije Dalmacije. Sa Izidinim kultovima Rim dolazi u dodir još u III stoljeću stare ere. Od istih koji su prodrli prvobitno u Rim, a kasnije se raširili po provincijama Carstva, najvažniji su kult božice Izide i Serapisa. Vremenom kultovi egipatskog porijekla doživljavaju veliku popularnost u Rimu, te Senat sredinom I stoljeća stare ere zabranjuje njihovo poštovanje i naređuje rušenje hramova.²¹ Zabrana se obnavljala redovno narednih godina, ali je njihovo ponovno uspostavljanje i širenje bilo neminovno najviše zahvaljujući činjenici da se u ratovima oslabljen i ekonomski iscrpljen Rim, okreće Egiptu koji je snadbijevao žitom Carstvo. Otpor prema egipatskim bogovima je nastavljen u vrijeme Augusta (*Gaius Julius Caesar Octavianus*) i Tiberija (*Tiberius Claudius Nero Caesar*), koji iako su protiv ovih kultova podižu istima spomenike u Egiptu.²² Sa Kaligulinom (*Gaius Caesar Augustus Germanicus*) vladavinom dolazi do priznavanja egipatskih kultova i on podiže 38. godine nove ere na Martovom polju Izidi hram.²³ U vremenu koje je uslijedilo, carevi su poštovali kult Izide. Posebno se u tome ističu carevi iz Flavijevske dinastije.²⁴ Međutim, nema dokaza da je on postao službeni kult prije vremena cara Karakale (*Marcus Aurelius Severus Antoninus Augustus*), u čije doba egipatska božanstva doživljavaju najveću ekspanziju i postaju opće prihvaćena. Nakon dinastije Severa, popularnost egipatskih kultova opada.

U I stoljeću nove ere na tlo provincije Dalmacije se datira spomenik posvećen Izidi iz Enone, natpis iz Bigeste, brončani kip koji je pronađen u Livnu (ili Fojnici), a danas se čuva u zbirci Franjevačkog samostana u Sinju, zatim jedna izgubljena srebrena figura iz Fojnice. U Saloni je postojala vjerska zajednica Izidinih sljedbenika, ali spomenici koji svjedoče o njoj datiraju najvećim brojem u III stoljeće.²⁵ U Enoni je pronađena mramorna statua Izide, koja važi za najljepši i najmonumentalniji spomenik Izide na tlu Dalmacije. Selem vjeruje da ova statua predstavlja helenističko-rimsku verziju Izide, a zaključak je

²¹ Zabrana je uvedena 58. godine, zatim obnavljana 54, 50. i 48. godine stare ere. Više u Imamović, 1977, 258; Selem 1997, 46.

²² Zadnji progon Izidinih kultova zabilježen je 19. godine stare ere. (Selem, 1997, 37); O zabrani kulta pisani trag ostavili su antički pisci Tacit, Josip Flavije i Svetonije.

²³ Kaligula je veze sa Egiptom naslijedio od oca Germanika, odnosno po njegovoj majci Antoniji, rođenoj kćerci Marka Antonija, koja je imala velike posjede u Egiptu, a kod nje je Kaligula proveo svoje djetinstvo i ranu mladost. (Selem, 1997, 38)

²⁴ Nakon uspješno završenog judejskog rata, Vespazijan i njegov sin Tit proveli su noć u Izidinom hramu. Domicijan je pobjegao od Viteljevih pristaša zahvaljujući tome što je obukao bijelo laneno ruho svojstveno Izidinim svećenicima. Domicijan je obnovio Izidin hram koji je izgorio 80. godine. (Ibidem, 40)

²⁵ Selem, 1972, 14.

donio na osnovu izijačkog čvora u koji je skupljen plašt.²⁶ Ova statua je imala javni karakter o čemu svjedoči njena monumentalnost.²⁷ Isti autor pretpostavlja da se kip nalazio u blizini foruma, ali upozorava da je u periodu I stoljeća rano tražiti direktnu carsku vezu sa egipatskim kultovima.

Natpis iz Stoca jedan je od najboljih pokazatelja da je kult Izide bio prisutan i na tlu današnje Bosne i Hercegovine.²⁸ Ima oblik cipusa, a tekst glasi:

*T(ito) Flavio Blodi f(ilio) / Plasso patri/ pientissimo
an(norum) L/et Flaviae Tattae matri/ an(norum/ XXXX bene
meritae /et T(ito) Flavio Epicado fratri/ an(norum) XII
et T(ito) Flavio Laedioni/ ... aed(ili) IIII viro i(ure)
d(icundo) Naronae/ ...Laedio f(ilius)vivos sibi er s(uis) f(ecit)*

Na spomeniku je uočljiva onomastika ilirske porodice, koja se putem prihvaćanja magistratskih funkcija u Naroni, romanizirala u doba Flavijevaca, kada se ovaj spomenik i datira. Djed Blodije (*Blodius*) nema rimsko građanstvo. To pravo dobija njegov sin Plas (*Plassus*). Prema običaju on uzima carski gentilicij, te tako postaje Tit Flavije Plas. Njegova supruga je na spomeniku navedena kao Flavia Tatta, a Tit Flavije Epikad (*Titus Flavuis Epicadus*).²⁹ Imamović navodi da se iz spomenika ne može reći u kakvom je odnosu Plas bio prema kultu, da li je bio njegov sljedbenik ili svećenik ostaje nejasno.³⁰

Još jedan spomenik koji svjedoči o prisustvu Izidinog kulta na tlu provincije Dalmacije u I stoljeću, a potiče sa prostora današnje Bosne i Hercegovine je srebrna figura pronađena u Fojnici, koja je danas izgubljena. Ova figura je poznata po opisu: *Isis dea aegyptiaca, non prorsus inepte ex argente efficta. Haec mammata est, manibus per pectus tansverse positis, caput capitalio velatum habet, occultatisque et fascia, mumiarum more, involutis pedibus insistit basi, quacun in altitudinem quinque digitorum assurgit*.³¹ Prema opisu, kip je predstavljao božicu u sjedećem položaju. Imamović vjeruje da je pojava Izide na ovom području vezana za rudarsku djelatnost kao i da je njena izrada djelo strane radionice.

Sa područja Livna ili prema Selemovim pretpostavkama, možda Fojnice, pronađen je još jedan brončani kip božice Izide. Visina kipa je 9 cm, a površina je obložena zelenkastom patinom. Božica je prikazana u sjedećem položaju sa dla-

²⁶ Selem, 1972, 10; Selem, 1997, 54.

²⁷ Božica je prikazana uspravno, odjevena u jonski hiton preko kojeg je prebačen himaton koji se na grudima skuplja u izidinski čvor. Kip je visok 136 cm, a danas se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu. (Selem, 1972, 10-1; Selem, 1997, 54; Suić, 1969, 87.)

²⁸ U svom radu Selem za ovaj spomenik navodi da je sa prostora Bigeste (Humac, Ljubuški).

²⁹ Selem, 1997, 114.

³⁰ Imamović, 1977, 256.

³¹ Drexler 1980, 49-50; Drexler, 1900, 154; Selem, 1972, 25-26; Selem, 1997, 117.

novima položenim na koljena.³² Na području provincije Dalmacije nije još uvijek utvrđeno ni jedno svetište posvećeno Izidi. Ipak, prema Selemu postoje jake indicije da su takva svetišta zapravo postojala u Enoni, Jaderu, Saloni i Naroni. Kao dokaz svojoj tezi, navodi činjenicu da je kip koji je pronađen u Enoni zbog svoje monumentalnosti morao pripadati svetištu. Žene su bile aktivno uključene u ovaj kult po čemu provincija Dalmacija prati Rim gdje su prema dokumentima 27% pripadnika ovog kulta činile žene. U Dalmaciji taj postotak iznosi 23%.³³

U I stoljeće nove ere se datiraju i posvete sirijskim bogovima koje se odnose na Atargatis, božicu sirijskog grada Askalona i njenog sljedbenika Hadada. U Rim ova božanstva dolaze preko robova, a jedan njihov sljedbenik je potakao pobunu robova na Siciliji 134. godine stare ere. U Rimu je božica imala svoje svetište, a poistovjećena je sa Junonom, Venerom, Dijanom i Kibelom, dok je Hadad identifikovan sa Jupiterom.³⁴ Rimljani su božicu identificirali sa Junonom, Venerom, Dijanom i Kibelom, a njenog pratitelja Hadada sa Jupiterom.³⁵

Do sada su u Saloni i Jaderu pronađena dva natpisa istog posvetitelja koji svjedoče da je u I stoljeću nove ere u provinciji Dalmaciji postojao kult sirijskih bogova. Postoje indicije, ali ne i dovoljno dokaza da se tvrdi kako je u Saloni postojalo svetište ovim božanstvima.

Za potvrdu ovog kulta uzima se žrtvenik (CIL III 1961) koji je pronađen u Saloni, a čija je ispravna datacija I ili II stoljeće nove ere.

Na žrtveniku je slijedeći natpis:

Dis Syris
C(aius) Albvicvs
C(ai) L(Ibertus)
Restitvtvs

Prema ovome žrtvenik podiže Gaj Albucije Restitut, oslobođenik. Vjerovatno porijeklom Sirijac koji je preuzeo gencij od bivšeg vlasnika.³⁶

Drugi dokaz o prisustvu sirijskih božanstava u I stoljeću nove ere je natpisna ploča koja potiče iz perioda Flavijevaca, a pronađena je u blizini Jadera. Na njoj je natpis:

C(aius) Albvcivs C(ai) l(ibertus) Restitvtvs
IIIIII Vir et Flavialis
Dis Syris templvm Ampliavit et
A solo sva impensa Fecit

³² Selem, 1997, 116.

³³ Ovo statističko istraživanje je izvršio Fabio Mora koji je u razmatranje uzeo kopnenu Grčku (27%), Rim (27%), Dalmaciju (23,5%) i Panoniju (6,1%). (Mora, 1990, 14; Selem, 1997, 159).

³⁴ ROMIS, 2012, 206.

³⁵ Ibidem, 206.

³⁶ ROMIS, 2012, 207.

Ovaj spomenik podiže isti Gaj Albucije Restitut, koji je podigao žrtvenik u Saloni. Na ovom spomeniku proširuje hram Sirijskim bogovima o ličnom trošku.³⁷

Orijentalni kultovi u Rim dolaze stoljećima prije nego što je došlo do osnivanja provincije Dalmacije. Do širenja kultova u najvećoj mjeri dolazi zahvaljujući carskoj propagandi uz pomoć koje kultovi doživljavaju veliku popularnost. Kult frigijske božice Kibele je prvi orijentalni kult koji je prihvaćen u Rimu, a razlog prihvatanja zasniva se na političkoj odluci i vjerovanju u proročanstvo Sibilinskih knjiga. Postepeno je došlo do romanizacije kulta pa je Kibela postala Velika Majka koja se djelimično asimilirala sa autohtonom tradicijom, te je na osnovu toga postignut njen jedinstveni lokalni razvoj. Najviše spomenika ovoj božici je nađeno u Saloni.

Izidin kult je doživio sličnu sudbinu kao i Velika Majka. Uspostavljen u Rimu stoljećima ranije, svoje mjesto Izida je našla i u provinciji Dalmaciji. Iako su malobrojne potvrde ovog kulta u odnosu na Veliku Majku, svakako su nađene potvrde dovoljno jake da je moguće govoriti o široj zajednici vjernika koji su poštovali Izidu. Gradovi u provinciji Dalmaciji u kojima su potvrđeni pomenuti kultovi su bile važne luke, trgovački centri ili su se nalazili na važnim cestovnim komunikacijama. Poštivaoci ovog kulta u Dalmaciji su sa jedne strane bili vojnici, pomorci i trgovci koji su dolazili sa Istoka, a sa druge strane nosioci kulta su bili romanizirani građani koji su se miješali sa autohtonim stanovništvom. I na kraju, kult koji je prisutan u I stoljeću, a o kojem ima najmanje potvrda, odnosno do sada su nađena samo dva natpisa, jedan iz Salone, drugi iz Jadera, odnosi se na Sirijske bogove. Zanimljivo je da se za ovaj kult na dvije pronađene potvrde spominje ime istog dedikanta, za kojeg se pretpostavlja da je bio sirijskog porijekla, oslobođeni rob. Potvrde o ovim kultovima je moguće naći zaključno sa III stoljećem, kada one nestaju. Realna je pretpostavka da su Velika Majka i Izida svojim prisustvom otvorile prostor za uspostavu drugih orijentalnih kultova. Ista sudbina je čekala sve kultove unutar Carstva, te su oni u IV stoljeću službeno zabranjeni u korist kršćanstva koje je uzimalo sve većeg maha.

Summary

Oriental cults in the province of Dalmatia in the 1st century

The end of the Roman conquest of the territory inhabited by the Illyrian peoples entered the final phase of pacification with the end of the Great Illyrian revolt (6-9 AD). After the establishment of the government, the situation the Romans encountered in the province of Dalmatia was heterogeneous in terms of spiritual and material culture of the peoples that inhabited this territory.

³⁷ Ibidem, 208.

Oriental cults started to spread as the result of imperial propaganda, the army, merchants from the east, sailors, immigrants from eastern provinces, freedmen and slaves. The monuments that witness about the presence of the cult of Phrygian goddess Cybele and Egyptian goddess Isis date back to the 1st century AD in the territory of the province of Dalmatia. These cults had arrived to Rome centuries before whence they started to spread across the imperial provinces.

Bibliografija

Kratice

AE	<i>L'année épigraphique</i> , Paris
CBI	Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo
CCCA	<i>Corpus culutus Cybelae Attidisque</i> , I-VII, Vermaseren, Maarten Leiden: Brill 1977-1989
CIL III	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum III</i> (ed. Th. Mommsen), Berlin 1873: Supplementa 1889–1902.
HA	<i>Histria antiqua</i> , Institut društvenih znanosti IVO PILAR, Pula.
ILJug	<i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL e MCMLX repertae et editae sunt</i> (ed. A. et J. Šašel), <i>Situla 5</i> , Ljubljana 1963 (št. 1–451); <i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX e MCMLXX repertae et editae sunt</i> (ed. A. et J. Šašel), <i>Situla 19</i> , Ljubljana 1978 (št. 452–1222); <i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt</i> (izd. A. et J. Šašel), <i>Situla 25</i> , Ljubljana 1986 (št. 1223–3128).
ROMIS	SELEM, Petar i VILOGORAC BRČIĆ, Inga, <i>Metroaca Salonitana u Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani, Signa et litterae III</i> , zbornik projekta "Mythos – cultus – imagines deorum" Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb: FF Press 2012
SZ	<i>Senjski Zbornik</i> , Gradski muzej Senj i Senjsko muzejsko društvo, Senj.

Izvori

- Ammianus Marcellinus, *Roman History* (ed. J. C. ROLFE), Cambridge (Mass.) 1935; 1939-1940.
- Appian, *Appian's Roman History II*, (prev. H. WHITE), Cambridge (Massachusetts) – London 1962.
- Appian, *Appiani historia Romana*, vol. 1, Leipzig: Teubner 1939.
- Arnobije, *Arnobii Adversus nationes libri VII* (ed. A. Reifferscheid), Vindobonae 1875.
- Ciceron, *M. Tulli Ciceronis Orationes*, vol. 1 (ed. A. C. Clark), Oxford 1905.
- Ciceron, *M. Tulli Ciceronis Orationes*, vol. 5 (ed. W. Peterson), Oxford 1911.
- Diodor Sicilski, *Diodori bibliotheca historica*, 1-20, 5 vols. (ed. F. Vogel i K. T. Fischer), Leipzig 1888-1906.
- Diodor Sicilski, *Diodori bibliotheca historica*, 21-40 (ed. F. R. Walitin), Cambridge 1957-1958.
- Herodijan, *Herodiani ab excessu divi Marci libri octo* (ed. K. Stavenhagen), Leipzig 1922.
- Julijan Apostat, *Juliani imperatoris librorum contra Christianos quae supersunt* (ed. C. J. Ne-

- umann), Leipzig 1880.
- Livije, *Ab Urbe Condita*, knj. 26-30, vol. 4 (ed. R. S. Conway, S. K. Johnson) Oxford 1953.
 - Livije, *Ab Urbe Condita*, knj. 31-35, vol. 5 (ed. A. H. McDonald), Oxford 1969.
 - Minucije Feliks, *M. Minucii Felicis Octavius* (ed. I. P. Waltzing), Leipzig 1912.
 - Ovidije, *P. Ovidius Naso. Fasti u P. Ovidi Nasonis Fastorum Libri Sex* (ed. E. H. Alton; D. E. W. Wormell; E. Courtney), Leipzig 1978.
 - Plinije Stariji, *C. Plini Secundi Naturalis Historiae Libri XXXVII*. Vols. 1-5 (ed. C. Mayhoff), Leipzig 1892-1909.
 - Propercije, *Sex. Propertii Elegiae* (ed. L. Mueller), Leipzig 1898.
 - Silije Itali, *Punica u Corpus Poetarum Latinorum*. Vol. 3, (ed. W. C. Summers), London 1905.
 - Svetonije, *The Lives Of The Twelve Caesars, Complete. To Which Are Added, His Lives Of The Grammarians, Rhetoricians, And Poets*, (ed. A. THOMSON – T. FORESTER), London, 1914.
 - Stacije, *P. Papini Stati Silvae*, ed. A. Marastoni, Leipzig: Teubner 1970.
 - Strabo, *The Geography of Strabo*, (ed. H. L. JONES), LCL, Cambridge (Mass.), 1954
 - Strabon, *Strabonis Geographica*, vols. 3 (ed. A. Meineke), Leipzig 1877.
 - Tacit, *Cornelii Taciti Annalium Ab Excessu Divi Augusti Libri* (ed. C. D. Fisher), Oxford 1906.
 - Tacit, Anali, (ed. J. KOSTOVIĆ), Zagreb, 1970.
 - Valerije Maksim, *Valerii Maximi Factorum et Dictorum Memorabilium Libri Novem cum Iulii Paridis et Ianuarii Nepotiani Epitomis* (ed. C. Kempf), Leipzig 1888.
 - Varon, *M. Terenti Varronis De Linguae Latinae Quae Supersunt* (ed. G. Goetz; F. Schoell), Leipzig 1910.
 - Velleius Paterculus, *Gaj Velej Paterkul, Rimska povijest*, (prev. J. MIKLIĆ), Zagreb 2006.

Literatura

- Bonnet C., Ribichini S., Steuernagel D. 2008, *Religioni in contatto nel Mediterraneo antico. Modalità di diffusione e processi d'interferenza*, Rome-Pisa 2008.
- Bonnet C., Pirenne-Delforge V., Praet D. 2009, *Les religions orientales dans le monde gréco-romain*, Cent ans après Cumont (1906-2006); bilan historique et historiographique, Bruxelles-Rome 2009.
- Cambi N. 1993, *Bilješke uz kipove Kibele (Magna Mater) iz Senja*, Senjski zbornik 20, Senj 1993, 33 - 44.
- Ciglencić S. 1999, *Late Traces of the Cults of Cybele and Attis. The Origins of the Kurenti and of the Pinewood Marriage*, *Studia Mythologica Slavica* II, Ljubljana 1999, 21-31.
- Imamović E. 1977, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977.
- Marić R. 1933, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd 1933.
- Medini J. 1981, *Maloazijske religije u Dalmaciji* (doktorska disertacija), Zadar 1981.
- Medini J. 1984, *Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija u rimskoj provinciji Dalmaciji*, *Domati* br. 17, Rijeka 1984, 7-29.
- Medini J. 1993, *Kult Kibele u antičkoj Liburniji*, Senjski zbornik 20, Senj 1993, 1-32.
- Nikoloska A. 2007, *Aspekti kulta Kibele i Atisa s posebnim naglaskom na materijal s područja Republike Hrvatske* (doktorska disertacija), Zagreb 2007.
- Nikoloska A. 2010, *Aspects of the Cult of Cybele and Attis on the Monuments from the Republic of Croatia*, Oxford 2012.

- Nikoloska A., Vilogorac-Brčić I. 2014, *Velika Majka Bogova na spomenicima iz Hrvatske*, Radovi Filozofskog sveučilišta u Zagrebu 46, Zagreb 2014, 103-128.
- Selem P. 1972, *Egipatski bogovi u rimskom Iliriku*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Godišnjak IX, CBI 7, Sarajevo 1972, 5-104.
- Selem P. 1997, *Izidin trag*, Split 1997.
- Suić M. 1969, *Antički Nin/Aenona i njegovi spomenici*, Radovi instituta JAZU u Zadru, Zadar 1969, 61-104.
- Šašel-Kos M. 1994, *Cybele in Salona: A Note.*, L'Afrique, la Gaule, la Religion a l'époque romaine, Bruxelles 1994, 780-791.
- Šašel-Kos M. 1999, *Matres Magnae in Salonae – a note, Pre-Roman Divinities of the Eastern Alps and Adriatic*, Ljubljana 1999, 81-91.
- Versluys M. J. 2013, *Orientalising Roman Gods, Panthée: Religious Transformations in the Graeco-Roman Empire*, (eds. Laurent BRICAULT & Corinne BONNET), Leiden 2013.
- Vilogorac-Brčić I. 2009, *Slavna žena Klaudija Kvinta*, Zagreb 2009.
- Vilogorac-Brčić I. 2012a, *Sljedbenici Velike majke na tlu Hrvatske u rimsko doba* (doktorska disertacija), Zagreb 2012.
- Vilogorac-Brčić I. 2012b, *Navislatvia, the Saviour of Cybele's ship*, Histria Antiqua 21, Brijuni- Medulin 2012, 373-379.
- Vilogorac-Brčić I. 2012c, *Kvinkvenali u službi kolegija istočnjačkih kultova u Rimskome Carstvu*, Radovi 44, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2012, 133-141.
- Vilogorac-Brčić I. 2014, *Salonitanska sveta mjesta Velike Majke Kibebe*, Spalatumque Dedit Ortum vol. 6, Split 2014, 119-134.